

Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year ۱۱, No ۲۰, Spring / Summer ۲۰۱۹

An Investigation and Analysis of the Appearance and Persistence of the "Human Look" in the Fiction Literature of the Imposed War

Mehdi Khademi Kulaei^۱
Nasim Hasanpour Ilali^۲

۱. Introduction

Considering that no work - especially, falling within fictional literature, written just months after the beginning of the war - containing the human view of war from the first literary reactions (۱۳۰۹) to the first half of the ۹۰'s has been under a careful step-by-step analysis, the significance of this study is undeniable considering the present gap.

۲. Methodology

The present study is based on a descriptive-analytical method, using library resources containing the human view of war and its evolution during the war and the subsequent years in fictional literature.

۳. Discussion

In this section, while offering some examples containing the human view in war stories from ۱۳۰۹ SH. till now, the researchers will investigate and analyze components like pacifism, interest in ending war, considering some human characteristics such as fear, the desire to continue living, considering all men in war equal from humanistic viewpoint, having transnational view, the fact that all men involved in war deserve life, etc., which have been reflected in stories of the Imposed War. The traces of

^۱. Assistant professor of persian language and literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran, Email: dr.khademikulaei@ gmail.com. (Corresponding author)

^۲. M.A. in Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Sari, Iran, Email: nasimhasanpourilali@gmail.com

Date of Submission: ۲۷/ ۰۶/ ۲۰۱۷

Date of Acceptance: ۰۳/ ۱۱/ ۲۰۱۷

this view first emerged in months after the beginning of war in the years ١٣٥٩ and ١٣٦٠ A.H., reached a notable bloom in stories of the ١٣٧٠s SH, and reached its climax in the ١٣٨٠s SH.

٤. Conclusion

Most of the stories and novels created in the ١٣٦٠s SH, were often written in propaganda, propagative, and in response to the cultural and political tendencies of the time because of falling within the war context. Because the time requirement urged them to turn to an epic expression to make the ground for a more passionate presence and companionship of people on the difficult path of war. But in the meantime, from the earliest days of the war, and when there was still a surge of defense and persistence, some storytellers have seen the true evil and violent nature of war, with greater clarity and a wider horizon and a more human consciousness. Also, while legitimizing defense, they have expressed their desire for lasting peace throughout the world. Thus, the starting point of the human view toward war can be seen in the year ١٣٥٩ SH, in the middle of war. This view was taken in *The Scorched Earth* by Ahmad Mahmoud and other writers of the ٦٠s and such a view was extended more deeply and comprehensively to the works of other writers in the next years. As the war ended and its problems and consequences, such as destruction, displacement, the painful life of the disabled war veterans, etc., were more revealed, the hidden aspects of the war also became the focus of the fiction writers. In the ١٣٨٠s SH, the human view toward war approached a naturalism in the works of a number of writers, leading to the expression of some major war taboos, and at times, formed into a sharp critical and anti-war pride. From the late the ١٣٨٠s SH and the early the ١٣٩٠s SH, there was a return to the defensive and epic view of the ١٣٦٠s SH in war fictions. The fiction writers of these works strive to display the earthly atmosphere of war field, alongside all the sacrifices, devotions and inevitable human feelings of nostalgia, fear, and dependency in the warriors, and they depicted the warriors with all the negative and positive human traits, such as anger, fear, love, courage, etc.

Key words: War fictions, The dominant discourse, Unstable situation, Human view.

References [In Persian]:

- Abdollahi, A. (۱۹۸۱). *The sun gets lost in the black of war*. Kar va Honar. [In Persian]
- Armin, M. (۱۹۸۹). *Arvand river song*. Tehran: Raja . [In Persian]
- Ahmadzadeh, H. (۲۰۰۶). *Chess with the doomsday machine*. ۲nd ed. Tehran: Sureye Mehr.
- Eslami. (۱۹۸۰). *Guns up till release*. Story. [In Persian]
- Akbarpour, A. (۲۰۱۰). *Good night commander*. Tehran: Ofogh.
- Amirkhani, R. (۲۰۰۹). *Biotin*. ۳rd ed. Tehran: Elm. [In Persian]
- Aminpour, Gh. (۲۰۰۷). *The language structure of love*. ۲nd ed. Tehran: Morvarid. [In Persian]
- Baniameri, H. (۱۹۹۷). *The sparrows know the heaven*. Tehran: Harir. [In Persian]
- Barounian, H. (۱۳۸۷). *Charecterization in the holy defense short stories*. Tehran: Bonyad-e Hefz-e Asar. [In Persian]
- Bayrami, M. (۱۳۸۸). *The suspension bridge*. ۱th ed. Tehran: Ofogh. [In Persian]
- Bouthoul. G. (۲۰۰۸). *Sociology of war* (H. Khojastehfar, Trans.). ۷th ed. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Dehghan, A. (۲۰۰۷a). *Children of Karoun*. Tehran: Sureye Mehr.
- Dehghan, A. (۲۰۰۷b) *I have murdered your son*. Tehran: Ofogh. [In Persian]
- Dehghan, Ahmad. (۲۰۰۷c). *The story of the war begins here*, Habib Book ۴ (in the sixth round of Shahid Habib Ghaniepour book of the year selection). Tehran: Soureya Mehr. ۹۸-۱۰۲.
- Dehghan, A. (۲۰۰۷d). *Wandering in the foreign land*. Tehran: Ketabe Nistan. [In Persian]
- Fotouhi, M. (۲۰۱۲). *Stylistics*. Tehran: Sokhan.
- Farasat, Gh. (۲۰۱۱). *Only the lover understand the lover's words*. Tehran: Ghadiani. [In Persian]
- Farasat, Gh. (۲۰۱۳). *The season of youth*, Tehran: Asr-e Dastan. [In Persian]
- Gheysari, M. (۲۰۱۰). *Don't change your name anymore*. ۲nd ed. Tehran: Cheshmeh. [In Persian]

- Kateb, M. (۱۹۹۸). *Half the ship? half the sea?*. Tehran: Kosar Publication. [In Persian]
- Karbalaeilou, M. (۲۰۱۳). *Lend your skull brother*. ۲nd ed. Tehran: Asr-e Dastan. [In Persian]
- Gafarzadehgan, D. (۲۰۱۱). *Blood omen*. ۸th ed. Tehran: Sureye Mehr. [in persion]
- Gholami, A. (۱۹۹۷). *All the life*. Tehran: Sarir. [in persion]
- Jahandideh Koudehi, S. (۲۰۱۲). Typology of Shams's antagonism: A phenomenological study, *Literary Criticism*, ۵ (۱۹), ۱۰۳-۱۳۴.
- Mahmoud, A. (۲۰۰۷). *The scorched earth*. Tehran: Moein.
- Mahmoudi Noorabadi, M. (۲۰۱۱). *Ronj*. Tehran: Shahed. [In Persian]
- Mansouri, P. (۱۹۹۰). *Beyond love*. Tehran: Shabahang. [In Persian]
- Movahedi, M. (۲۰۱۶). *Fictional literature of the holy defense*. In the book of *Islamic Revolution Literature*, under the supervision of Mohammad Reza Turki. Tehran: Samt, ۱۷۳ - ۱۹۰.
- Mirabedini, H. (۲۰۰۱). *A hundred years of Fiction writing in Iran*. ۲nd ed. Tehran: Cheshmeh. [In Persian]
- Ramark, E. M. (۲۰۰۶). *There is no news in the west* (S. Tajbakhsh, Trans.). ۴th ed. Tehran: Nahid. [in persion]
- Sarshar, M. (۲۰۱۴). *Stories of war, its three stations (dialogue)*, *Fictional Literature*, ۱۲ (۸۳), ۶۸-۷۵. [In Persian]
- Saeedi, M. (۲۰۰۶). *Major approaches to fictional war literature*, *Research Journal of Persian Language and Literature*, ۴(۷), ۲۱-۳۶. [In Persian]
- Saeedi, M. (۲۰۱۷). *War fictional literature in Iran*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Shirzadi, A. (۲۰۰۳). *The hidden crescent*. ۲nd ed. Tehran: Ofogh.
- Soleimani, N. (۲۰۱۱). *Love and Hatred*. ۳rd ed. Tehran: The Center of War Studies and Researches. [In Persian]
- Taslimi, A. (۲۰۰۴). *Interpretations in Iran contemporary literature (fiction)*. Tehran: Akhtaran. [In Persian]
- Tehrani, M. (۱۳۵۹). *Warriors*. Tehran: A'lami.
- References [In English]:**

Adams, R. M. (۱۹۷۰). Tell Abu sarifa, A sassanian-Islamic ceramic sequence from south central Iraq. *Ars Orientalis*, ۸, ۸۷-۱۱۹.

Electronic References:

Sureh-ye Mehr Publication Database, Accessed ۲۴ March, ۱۳۹۶.
www.sooremehr.ir

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال یازدهم، شماره بیستم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

بررسی و تحلیل پیدایی و پایایی «نگاه انسانی» در ادبیات داستانی جنگ

تحلیلی

(علمی-پژوهشی)

مهدی خادمی کولایی^۱

نسیم حسن پور ایلالی^۲

چکیده

جنگ از دیرباز یکی از مشغوم‌ترین و مضموم‌ترین رخدادها در جهان بوده؛ اما همین پدیده زشت هر جا که سمت‌وسو و صبغه دفاعی به خود گرفته، عملی شرافتمندانه و شجاعانه قلمداد شده‌است. با آغاز جنگ هشت‌ساله عراق علیه ایران، گونه تازه‌ای از ادبیات با عنوان ادبیات دفاع مقدس و جنگ در ایران پا به عرصه وجود گذاشت و داستان‌نویسان به تبع نوع رویکردشان به جنگ که شامل ارزش‌محور، جامعه‌محور، انتقادمحور، انسان‌محور و یا تلفیقی از آنها بود، به بازنمایی هنری برداشت‌ها و استنباطات خود از این واقعه عظیم پرداختند. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای، نقطه آغاز نگاه انسانی به جنگ و سیر رو به تزاید آن در طول جنگ و سال‌های بعد از آن را در ادبیات داستانی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار داده‌است. برآیند تحقیق نشان می‌دهد که علیرغم غلبه گفتمان حماسی و ارزش‌محور در بستر زمانی جنگ، برخی از نویسندگان از همان ماه‌های آغازین مخاصمه با رویکردی انسانی به آفرینش آثار داستانی پرداختند و با گذر زمان، خصوصاً فاصله گرفتن از سال‌های جنگ،

^۱ . استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور (نویسنده مسئول: dr.khademikulaei@gmail.com)

^۲ . کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور (nasimhasanpourilali@gmail.com)

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۶-۰۸-۱۲

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶-۰۴-۰۶

توجه آنان و دیگر نویسندگان به مضامین والای انسانی و موقعیت بُغرنج انسان قرار گرفته در شرایط خاص جنگ، افزایش یافته و این روند در طول دهه ۸۰ به اوج خود رسیده است.

واژه‌های کلیدی: ادبیات داستانی جنگ، گفتمان غالب، موقعیت ناپایدار، نگاه

انسانی

۱- مقدمه

«جنگ پدیده‌ای است که آفریننده تاریخ است. تاریخ با شرح کشمکش‌های مسلحانه آغاز شده و جنگ‌ها مشخص‌ترین مبادی تاریخ و در عین حال مرزهایی هستند که مراحل مهم حوادث را از یکدیگر متمایز می‌کنند» (بوتول، ۱۳۸۷: ۱)؛ از این رو، نمی‌توان و نباید نسبت به پدیده جنگ بی‌اعتنا بود؛ زیرا جنگ اخلاق، رفتار اجتماعی مردم و نیز اقتصاد و فرهنگ یک ملت را دگرگون می‌کند و طبیعتاً به عنوان موضوع و مقوله‌ای بسیار مهم در ادبیات نیز نمود می‌یابد.

جنگ تحمیلی حادثه بسیار عظیمی بود که در تاریخ معاصر ایران رُخ داد و ادبیات داستانی، خصوصاً شاخه تانور ادبیات داستانی جنگ- برخلاف محدودیت‌هایی که در شعر وجود دارد- با ویژگی‌های خاص و منحصر به فرد، همچون برخوردار بودن از ظرفیت‌های قابل توجه در انعکاس عینی و جزءنگارانه حالات گوناگون آدمیان درگیر جنگ، در بازنمایی و انعکاس هنرمندانه واقعیت‌های آن نقشی انکارناپذیر ایفا نموده است. نویسندگان ایرانی از آغاز معارضه به ثبت رشادت‌ها و ایثار رزمندگان پرداختند؛ بدین ترتیب همزمان با شروع جنگ، شالوده و اساس ادبیات دفاع مقدس در ایران نهاده شد. «به طور کلی ادبیات داستانی دفاع مقدس واکنش‌های روحی و اجتماعی ملت ایران، چه در زمان جنگ و چه بعد از آن اعم از ویرانی‌ها و مصائب و مشکلات، روحيات و حمایت‌های مردم، دلیری‌های رزمندگان و ... را در برهه‌های مختلف نمایان می‌سازد» (بارونیان، ۱۳۸۷: ۳۲). با شکل‌گیری ادبیات داستانی دفاع مقدس، نویسندگان مختلفی با دیدگاه‌ها و

نگاه‌های متفاوت، از جنگ و تبعات آن نوشتند و صاحب‌نظران و نویسندگان حوزه جنگ نیز، تقسیم‌بندی‌های مختلفی از داستان‌های این عرصه ارائه کرده‌اند. بعد از تلاش‌های محمدرضا سرشار و محمد حنیف و دیگران، مهدی سعیدی در مقاله «رویکردهای عمده ادبیات جنگ» (۱۳۸۵) چهار رویکرد عمده را در رمان‌های جنگ عرضه نموده است:

- الف- نگاه ارزش‌محور: این داستان‌ها به برانگیختن روحیه رزمندگان و تقویت روحیه سلحشوری و استقلال‌خواهی و دفاع در مردم می‌پردازد.
- ب- رویکرد جامعه‌محور: این آثار به بررسی نتایج منفی جنگ بر زندگی فرد و اجتماع پرداخته و کمتر به خود جنگ می‌پردازد و در آنها دید مثبت نسبت به جنگ وجود ندارد و در این داستان‌ها از جنگ‌زدگانی که به دنبال مکانی برای آرامش و امنیت هستند، صحبت می‌شود.
- ج- رویکرد انتقادمحور: این آثار به رد جنگ و جنگیدن می‌پردازد و همواره اصل جنگ را مورد انتقاد قرار می‌دهد.
- د- رویکرد انسان‌محور: در این آثار به ارزش‌های والای انسانی توجه می‌شود. نویسندگان این آثار بیش از اینکه به جنگ و اجتماع جنگ‌زده توجه داشته باشند، به خود انسان توجه دارند» (سعیدی، ۱۳۸۵: ۲۳-۳۳).
- منظور از نگاه انسانی در داستان‌های جنگ، توجه به انسان درگیر جنگ با تمام ویژگی‌ها و اوصاف انسانی است. انسانی که مجموعه‌ای متشکل از باورها، نگرانی‌ها، ترس‌ها، تردیدها، دل‌بستگی‌ها، غرایز، سازش‌ها، ستیزها و ... است. گفتمان^۱ غالب در اغلب آثاری که در زمان جنگ پدید آمد، طرح ارزش‌های ایدئولوژیک و بیان دغدغه‌های سیاسی و اجتماعی است و یکی از ارکان مهم منازعه، یعنی «انسان قرار گرفته در وضعیت جنگ با محدودیت‌های ذاتی خود»، چندان مورد اعتنا نیست؛ مثلاً در رویکرد ارزش‌محور، آدم‌ها مطلق می‌شوند؛ یا مظهر خیر هستند یا مظهر شر؛ اما در همان دوره و از آغازین روزهای شروع جنگ، برخی داستان‌نویسان با نگاهی نسبی و نگرشی متفاوت با «گفتمان غالب اجتماعی» به جنگ نگرسته‌اند. کتاب‌های «تفنگ‌ها بالا تا رهایی» از اسلامی^۲ و

«جنگاوران» از محمد تهرانی در دی ماه ۵۹ منتشر شد که می‌توان اولین رگه‌ها از نگاه انسانی به جنگ را در آنها مشاهده نمود. بعد از آن، «آفتاب در سیاهی جنگ گم می‌شود» (اصغر عبداللّهی، ۱۳۶۰)، نشانه‌هایی از نگاه انسانی به جنگ را بازمی‌تاباند و در سال ۶۱ نیز، «رمین سوخته» اثر احمد محمود، نگاه انسانی به جنگ را با روشنی بیشتری به نمایش می‌گذارد؛ بدین ترتیب در طول بستر زمانی جنگ، آثاری با بسامد محدود از نگاه انسانی را می‌یابیم؛ اما بعد از جنگ، داستان‌ها و رمان‌های قابل توجهی پدید آمد که توانست به مرزهای مفهوم انسانی نزدیک‌تر شود و محتوای آنها نه تنها به مطلق‌انگاری تقدیس‌گرایانه نیروهای خودی و اهریمن‌پنداری بی‌چون و چرای افرادِ جبهه متقابل نمی‌پردازد؛ بلکه دردگویی‌های دلسوزانه‌ای است بر همه چیزهای از دست‌رفته و سرنوشت یکسان‌انگاشته‌شده انسان‌هایی که از هر دوسوی نبرد، قربانی خشونت‌ناخواسته شده‌اند. در این آثار، گاه سخن از فضاها و ماجراهایی به میان می‌آید که پیش از این در شمار تحریم‌ها و تابوها قرار داشته‌است. برخی از این پرهیزها شامل ترس‌ها، کابوس‌ها، رؤیاها، خستگی‌ها و دزدگی‌ها از خشونت و جنگ، مرگ‌هراسی، احساس تنهایی انسان باورمند حاضر در میدان نبرد، اعتراض به سرنوشت انسان‌های درگیر و دار جنگ و همچنین چون و چرا با خداوند در لحظه‌های شکست است.

البته این دگرگونه‌نگاری به معنای مخالف‌خوانی و تخطئه مقاومت باورانه و میهنی مردم و یا متجاوز نشمردن دشمن نیست. این دسته از نویسندگان، ورای کنش‌های تقابلی و تدافعی جبهه خودی، ساحت‌های بدون مرز کرامت انسانی را با همه تنزه و قداستی که دارد، مورد التفات قرار داده و مرزهای قراردادی و سیاسی ایجاد شده بین انسان‌های دو سوی مجادله را درنور دیده‌اند و از «بدخوانی دیگری» - انسانی که ناخواسته در برابر «نیروی خودی» قرار گرفته - فراتر رفته‌اند و او را انسانی دیده‌اند که در نوع خود قابل احترام است؛ زیرا در ژانر جنگی، موضوع انسان، موضوع اصلی است و داستان جنگ این قابلیت را دارد که موقعیت انسان را در شرایط دشوار جنگی مورد بررسی و کندوکاو قرار دهد.

۱-۱- بیان مسئله

با اذعان به این نکته که موضوع این مقاله با در نظر داشتن همه معیارها و ملاحظات لازم، ذاتاً و عموماً مقوله غامضی است، در این پژوهش در صدد برآمده‌ایم تا پیدایی و پایایی نگاه انسانی در داستان‌های جنگ تحمیلی را از سال ۱۳۵۹ تا نیمه اول دهه ۱۳۹۰ مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار دهیم.

۱-۲- پیشینه پژوهش

نخستین بار مهدی سعیدی در سال ۱۳۸۵ در مقاله «رویکردهای عمده ادبیات داستانی جنگ» که برگرفته از طرح پژوهشی ایشان در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی با عنوان «نقد و تحلیل رویکردهای عمده ادبیات داستانی جنگ (۱۳۵۹ - ۱۳۸۴)» بود، وجود نگاه انسانی در داستان‌های جنگی را اذعان نمود و مضامین داستان‌های جنگی را به چهار دسته ارزش محور، جامعه محور، انتقاد محور و انسان محور تقسیم کرد. وی در این مقاله، ضمن تقسیم‌بندی داستان‌های جنگی جریان ساز و مهم در این چهار گروه، به تحلیل محتوایی و مضمونی آنها پرداخت. این مقاله با اندک تغییری در عنوان و محتوا در سال ۱۳۸۹ مشترک با خانم دکتر سیده نرگس رضایی در کتاب «ادبیات داستانی دفاع مقدس و هویت ایرانی - اسلامی» (نشر پژوهشگاه، صص ۱۹ - ۳۷) منتشر شد و نهایتاً در سال ۱۳۹۵ با بسط و گسترش بیشتر، به کتاب «ادبیات داستانی جنگ در ایران» تبدیل شد که با ویراستاری ادبی خانم دکتر نرگس رضایی از سوی پژوهشگاه انتشار یافت و به اذعان نویسنده فروتن آن «این کتاب نتیجه دو طرح پژوهشی است که در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی انجام شده است. پیش از این، بخش‌هایی از آن هم در قالب مقاله‌هایی منتشر شده است؛ از جمله مقاله «رویکردهای عمده ادبیات داستانی جنگ» که در سال ۱۳۸۵ منتشر شد و این کتاب گسترش همان مقاله نیز می‌تواند تلقی شود» (سعیدی، ۱۳۹۵: ۱۲)؛ همچنین مقاله‌ای از آقای محمدرضا موحدی با عنوان «ادبیات داستانی دفاع مقدس» در کتاب «ادبیات انقلاب اسلامی» زیر نظر دکتر محمدرضا ترکی (انتشارات سمت، ۱۳۹۵،

صص ۱۷۳ - ۱۹۳) نگاشته‌اند که از منظری دیگر به بررسی اجمالی مضامین ادبیات داستانی دفاع مقدس پرداخته‌اند. غیر از موارد یاد شده، اثر جدی دیگری که با موضوع این مقاله همسو باشد، مشاهده نگردیده‌است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت پژوهش

با توجه به اینکه تاکنون اثری که در آن نگاه انسانی به جنگ از اولین واکنش‌های ادبی (۱۳۵۹) - آن هم از گونه ادبیات داستانی که دُرست چند ماه بعد از آغاز نبرد نگاشته شده‌باشد - تا نیمه اول دهه ۹۰ مورد بررسی و تحلیل دقیق و گام به گام قرار گرفته باشد؛ دیده نشده‌است؛ از این رو به نظر می‌رسد که از ضرورت این پژوهش با توجه به خلأ موجود نمی‌توان چشم‌پوشی کرد.

۲- بحث

در این بخش، ضمن ارائه مصداق‌هایی از نگاه‌های انسانی در داستان‌های جنگی از سال ۱۳۵۹ تاکنون، به بررسی و تحلیل مؤلفه‌هایی چون آرامش‌طلبی، صلح‌خواهی، علاقه به پایان یافتن جنگ، توجه به برخی اوصاف انسانی چون ترس و میل به ادامه حیات، برابر دانستن آدم‌های طرفین جنگ با یکدیگر از منظر انسانی، داشتن نگاه فرامرزی و فراملیتی، التفات به صرف انسان بودن طرفینِ مخاصمه با تمام اوصاف انسانی، برخورداری همه آدم‌های درگیر جنگ از حق حیات و ... که در آثار داستانی جنگ تحمیلی انعکاس یافته‌اند، می‌پردازیم. اولین شعاع‌های این نوع نگاه در نخستین ماه‌های بعد از شروع جنگ در سال‌های ۵۹ و ۶۰ نمودار شد و به مرور در داستان‌های دهه ۷۰، فروزشی چشمگیر یافت و در دهه ۸۰ به اوج درخشندگی خود رسید.

۲-۱- مؤلفه‌های نگاه انسانی در داستان‌های سال ۵۹

با شروع جنگ، غالب آثار داستانی به تشویق و تهییج همگان برای دفاع از خاک

میهن و ستایش استقامت و پایداری در برابر نیروهای مهاجم پرداختند؛ زیرا هجوم ناگهانی و ملخ‌وار ارتش عراق، به رویارویی روح قومی معین در برابر روح قومی دیگر شباهت داشت، نه قهر و غلبه فردی؛- البته در کشور ما عامل دین در بسیاری از موارد به عنوان جایگزین عامل قومیت و ملیت عمل نمود- در چنین موقعیتی مردم کشور ما چاره‌ای جز مقاومت نداشتند و اساساً «یکی از شکل‌های بودن در جهان، بودن در وضعیت مقاومت است؛ بودنی که هویت‌های تحقیرشده یا تهدیدشده تجربه می‌کنند. وضعیت مقاومت، وضعیتی انفعالی است؛ از این رو انسان در مقاومت، هر فعالیتی را که تولید می‌کند، برای فایق آمدن بر «دیگری» است» (جهان‌دیده کودهی، ۱۳۹۱: ۱۰۴)؛ پس سرشت ناگزیر استراتژی مقاومت این است که همه چیز را به «خود» و «غیر خود» تقسیم کند. در چنین شرایط ویژه‌ای، «فرد در جنگ، چهره نامشخصی است که به سرنوشت خود بی‌اعتناست و جنگیدن ایجاب می‌کند که «فردیت اخلاقی» کنار گذاشته شود» (جهانبگلو، ۱۳۶۸: ۸۲). بی‌دلیل نیست که در آثار سال‌های آغازین جنگ، به دلیل هیجان‌زدگی و نزدیکی زمان حادثه و نوشتار به یکدیگر، کمتر اثری داستانی می‌بینیم که نویسنده در آن نقبی به درون انسان‌های دو سوی نبرد زده باشد؛ همان انسان‌هایی که با مصائب انکارناپذیر جنگ دست به گریبان بودند؛ زیرا در این دوره، خطوط و موانع بین «خودی» و «دیگری» آنچنان پُررنگ، موازی و به هم‌نرسیدنی ترسیم شده بود که نادیده‌انگاری ملاحظات این چنین، از سوی اولیای ادبیات رسمی و تکلیف‌شده کشور، نوعی تاریک‌اندیشی، تیره‌خویی و مغایر با محتوای اخلاقی و معنوی جنگ قلمداد می‌شد؛ ولی با وجود این، برخی از داستان‌نویسان این برهه، ضمن در نظر داشتن سایر اقتضائات جنگ، به مدد شناخت عمیق و فهم معنا دار از جنگ، در کنار متجاوز دانستن دشمن و تجلیل از دفاع و مقاومت مردم خود، با نگاهی انسانی به اصل ماجرا نگریسته و با ابراز تنفر از جنگ، برقراری صلح همیشگی را به عنوان اصلی آرزوشده و آرمانی در آثار خود مطرح نموده‌اند.

۲-۱-۱- بیزاری از جنگ و صلح‌طلبی

اولین رگه‌های نگاه انسانی در داستان‌های جنگ به همان آثار نخستین ماه‌های شروع

جنگ (تفنگ‌ها بالا تا رهایی و جنگاوران، چاپ ۱۳۵۹) برمی‌گردد.

- «مدیر مدرسه ما می‌گفت: جنگ همه این چیزها را دارد. آخر جنگ، خرابی و کشتار است. آخر جنگ نابودی است. این درست است که سرانجام، یک طرف جنگ پیروز می‌شود و کسی که به خاطر حق خود می‌جنگد، پیروز می‌شود؛ ولی اگر جنگی در کار نبود، بهتر بود...» (اسلامی، ۱۳۵۹: ۶).

- «اقدس در حالی که درب خانه را می‌بست، اندیشناک گفت: مثل اینکه به این زودی‌ها هم تمام نمی‌شود» (تهرانی، ۱۳۵۹: ۸).

۲-۲- مؤلفه‌های نگاه انسانی در داستان‌های دهه ۶۰

۲-۲-۱- نفرت از جنگ و تمایل شدید به اتمام آن

در داستان‌هایی با نگاه ارزش‌مدار، مانند «اسماعیل اسماعیل» (چاپ اول، ۱۳۵۹)، ردپایی از میل به آرامش و ثبات دیده می‌شود؛ اما نگاه غالب در این دسته آثار، دفاع از وطن و غلبه حماسه و ایثار است. در داستان بلند «آفتاب در سیاهی جنگ گم می‌شود» از اصغر عبداللّهی (چاپ اول، ۱۳۶۰) به تمایل مردم جنوب به پایان یافتن جنگ اشاره می‌شود. - «فکر کردم تا کی باید چشم‌های مادرم پُر از اشک بشود تا این جنگ تمام شود. مادرم ... گفت: خدا لعنتشون کنه که این جنگه به پا کردن» (عبداللّهی، ۱۳۶۰: ۱۲ و ۲۲).

۲-۲-۲- برابر دانستن آدم‌های طرفین جنگ و توجه به حق حیات انسان

احمد محمود نیز در بخشی از رمان «زمین سوخته» (چاپ اول، ۱۳۶۱)، بیزاری قلبی خود از جنگ را بیان می‌کند و برای انسان درگیر جنگ - حتی اگر این انسان دشمن باشد - دل می‌سوزاند. شایان توجه است که این نگاه عمیق نویسنده به مقوله جنگ، متعلق به دوره‌ای است که کشور در شراره‌های حوادث جنگ می‌سوخت و هنوز اثری برجسته در حوزه جنگ نگاشته نشده بود.

- «ئی جنگ ... جنگ لعنتی! مته یه جانور خونخوار داره جوان‌ها رو می‌خوره!» -

خانه‌ها را خراب می‌کند! زندگی را تباه می‌کند. بار سنگینش روی دوش آدمای یه- لاقباست. - مملکت ما همین آدماست! ... ما داریم با آمریکا می‌جنگیم. - با آمریکا می‌جنگیم؛ اما این جوان‌های عراقی هستن که جسدشون تو بیابون‌ها خوراک جانورا می‌شه! - دلت برای عراق می‌سوزه؟ - دلم برا همه اونایی می‌سوزه که ناخواسته، طعمه جنگ شدن. فرق نمی‌کنه ... ما می‌تونیم کنار همدیگه زندگی کنیم ... همدیگه را دوست داشته باشیم! ... اما حالا ...» (محمود، ۱۳۸۶: ۱۹۹).

در داستان «زمستان ۶۲» از اسماعیل فصیح (چاپ اول، ۱۳۶۶) و «سیاه‌بمبک» از فیروز زنوزی جلالی (۱۳۶۸) نیز، آرامش خواهی مردم و بیزاری آنان از جنگ و ناآرامی بازنمایی شده‌است.

رمان «سرود اروندرود» (چاپ اول، ۱۳۶۸)، بخش اعظمی از داستان را به بیان مشکلات و مسائل مربوط به جنگ و تبعات و دشواری‌های ناشی از آن اختصاص می‌دهد و به مواردی چون بمباران، آوارگی، مهاجرت، مشکلات اقتصادی و مالی خانواده‌های مهاجر، نداشتن محل سکونت، بیکاری و فقر و گاه حتی انحرافات اخلاقی و درک‌نشدن مردم جنگ‌زده از سوی مردمان شهرهای دور از جنگ و ... می‌پردازد.

- «عبدل از قیافه مردم، از بی تفاوتی تهرانی‌ها نسبت به همه چیز ناراحت بود» (آرمین، ۱۳۶۸: ۷۰).

پری منصوری در رمان «بالا تر از عشق» (چاپ اول، ۱۳۶۹)، کشته‌شدگان این جدال را قربانیانی می‌داند که صاعقه دیوانه‌وار جنگ، شعله‌های اشتیاق سوزان آنان به زندگی را به خاموشی و فراموشی نشانده‌است.

- «دیگر هیچ چیز نمی‌توانست مرا گول بزند. هیچ تبلیغ، شعاری و هیچ استدلالی در من کارگر نبود. کدام افتخار؟ کدام قهرمان؟ افتخار کشتن و کشته‌شدن؟ نه، واقعاً فکرش را بکن. این قهرمان‌بازی چه فرقی با آدم‌کشی دارد؟ چقدر احمقانه است! تنها فرقش با آدم‌کشی معمولی این است که در جبهه، یعنی در زمان جنگ برای کشتن مجوز قانونی داری ...» (منصوری، ۱۳۶۹: ۸۱).

۲-۳- مؤلفه‌های نگاه انسانی در داستان‌های دهه ۷۰

با متارکه جنگ، داستان‌نویسان با نادیده گرفتن برخی از تابوهای بزرگ ساختگی از سوی دستگاه‌های فرهنگی مدعی تولید جنگ، بسیاری از حالات و هیجانات طبیعی مانند ترس، اضطراب، تزلزل، تردید، اعزام‌های اجباری، تمارض در زمان مأموریت‌های سخت و یا شب‌های عملیات به دلیل هراس‌زدگی، فرار از مرگ، قتل عمدی هم‌مرز مجروح برای لو نرفتن عملیات، لخت کردن جنازه‌های دشمن بعد از پیروزی، نارضایتی از وضع موجود، شکوه از تقدیر در هنگام شکست‌های مقطعی و حتی گاه گله از صدر و ذیل آفرینش را بر خامه خود جاری ساختند؛ درحالی‌که پیش از این و در داستان‌های دهه ۶۰ مفاهیمی از این دست، اساساً قابل طرح نبود.

۲-۳-۱- ترس از مرگ

رمان «فال خون» (چاپ اول، ۱۳۷۵) از داوود غفارزادگان که قصه خود را بنا به مصالحتی از دل اردوگاه دشمن بیرون کشیده، مرگ را محور اصلی خود قرار داده‌است. این داستان با انتخاب شخصیتی از جبهه مقابل برای روایت، عملاً انتظارات مخاطب مأنوس با داستان‌های جنگی شعارزده، موسمی و قدیمی را به چالش می‌کشد. نویسنده، سرباز و ستوانی عراقی را به عنوان شخصیت داستان خویش برمی‌گزیند و فضایی کاملاً متفاوت و جدید نسبت به سایر داستان‌های جنگ ایجاد می‌کند. سراسر رمان «فال خون» را وحشت از مرگ و دلهره چگونه مُردن پر کرده‌است و حضور این ترس از همان جملات آغازین رمان پیداست.

«پاهایش می‌لرزید و می‌دید مرگ اینجا سرسام‌آور است. ... چطور ستوان این همه شاداب و سرزنده، روی سنگ‌ها شلنگ‌تخته می‌انداخت ... حواسش فقط به مرگ بود و اگر از ستوان خجالت نمی‌کشید، ... انگشت‌ها را می‌تپاند توی گوش تا قهقهه مرگ را از ته دره نشنود ...» (غفارزادگان، ۱۳۹۰: ۵-۶).

اگرچه برخی این داستان را رذیه‌ای بر ادعای ارائه تصویر یکسویه و جانبدارانه ادبیات

دفاع مقدس از آدم‌ها و اتفاقات جنگ می‌دانند؛ اما غفارزادگان دلیل انتخاب چنین طرحی را این‌گونه بیان می‌کند: «آن‌وقت‌ها شرایط برای نوشتن از جنگ زیاد جالب نبود. رسانه‌های رسمی، نگاه داستانی و غیرتبلیغی به جنگ را بر نمی‌تافتند. خُب، در آن شرایط باید دنبال راه‌های جدیدتری می‌گشتی که هم حساسیت‌برانگیز نباشد و هم بتوانی داستان خودت را بگویی...» (پایگاه الکترونیکی انتشارات سورۀ مهر، ۱۳۹۶).

۲-۳-۲- نفرت از جنگ

- «اینجا دیگر نه صدای تیر و تفنگ بود، نه فریاد و فرمان و چیزی از نکبت جنگ به این مکان دست‌نخورده کشیده نشده بود...» (غفارزادگان، ۱۳۹۰: ۹).

در برخی از آثار ارزش‌مدار مانند «گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند» از حسن بنی‌عامری (چاپ اول، ۱۳۷۶) نیز، اصل وجود جنگ زیر سؤال می‌رود و صلح‌خواهی امری پسندیده و ستایش‌شده تلقی می‌گردد.

- «خبرنگاری که رفت خبرنگار جنگی شد تا تمام جنگ‌های دنیا را زیر سؤال ببرد، به مردم بگوید: تُف به هر چی جنگ و خونریزی ست...» (بنی‌عامری، ۱۳۷۶: ۳۸۸-۳۸۹).

۲-۳-۳- توجه به عواطف انسانی طرفین جنگ

در داستان کوتاه «در انتهای خشم» از مجموعه داستان «همه زندگی» به قلم احمد غلامی، محبت نیروهای ایرانی و عراقی به خانواده و فرزند بیان می‌گردد؛ همچنین مردّد ماندن رزمندۀ ایرانی میان انتقام و عاطفه نیز، بیانگر نگاهی انسانی به مسئله است.

- «صابر نمی‌پنداشت که در چنین منگنه‌ای قرار گیرد؛ منگنه خشم و عاطفه. ... میان لذت انتقام و عاطفه و وجدان مردّد ماند ... در درنگ لحظه‌ها، رگه‌هایی از محبت در قلبش رویده بود و خشمش را فرو نشانده بود» (غلامی، ۱۳۷۶: ۹۹).

۲-۳-۴- اندیشیدن به زن و فرزند و نگرانی از آینده آنها در صورت

کشته شدن

- «وحشت وجودش را فرا می گیرد. به یاد همسرش و تنها دخترش می افتد. چه کسی بعد از او برای آنها دل می سوزاند؟» (همان: ۱۰۴).

۲-۳-۵- داشتن نگاه عاطفی و همدلانه نسبت به سرباز کشته شده نیروی

مقابل

- «از سنگر زد بیرون. هُرم داغی خورد به صورتش. پوتین هایش روبه روی جنازه پسرک ایستادند. ... نمی توانست از پسرک چشم بردارد. آفتاب بدجوری می خورد توی صورتش. کلاهش را از سرش برداشت، گذاشت روی صورت پسرک که آفتاب نخورد توی چشمش ...» (کاتب، ۱۳۷۷: ۴۰-۴۱).

۲-۴- مؤلفه های نگاه انسانی در رمان های دهه ۸۰

«انتظار جهانی از ادبیات، پرداختن به سرنوشت انسان ها و احترام انسانی به سرنوشت بشریت است. اگر نگاهی به تجربیات جهانی بیندازیم، می بینیم که جنگ، تنها با نگاه انسانی خود توانسته است در ادبیات ملل جا باز کند. آثار برتر جنگ در دنیا، نه آنهایی است که هیجان زده بوده اند و شعار داده اند؛ بلکه به خاطر نگاه والا، منصفانه و انسانی به بشریت بوده است» (دهقان، ۱۳۸۶ الف: ۹۸).

در این دهه، شاهد تغییر آشکار نگاه عموم هنرمندان نسبت به جنگ هستیم. آنان نه تنها جنگ را تقدیس نمی کنند؛ بلکه با عرضه «طرحی برای صلح»، خواهان پیروزی بر جنگ و حاکمیت حقیقی مهربانی در سراسر جهان هستند.

شهیدی که بر خاک می خفت / سرانگشت بر خون خود می زد و می نوشت / به امید پیروزی واقعی / نه در جنگ، / که بر جنگ! (امین پور، ۱۳۸۶: ۱۸).

۲-۴-۱- یکسان پنداری تبعات ناگوار جنگ برای طرفین محاصمه

یکی از عمیق‌ترین داستان‌ها با نگاه انسانی به جنگ را در سال ۱۳۸۱، احمد اکبرپور با نام «شب به خیر فرمانده»^۳ خلق کرده است. در این داستان به مضامینی چون گرفتن انتقام خون عزیزان خود از دشمن، برابری طرفین درگیر و نفرت از جنگ اشاره شده است. داستان، دربارهٔ کودکی ایرانی است که مادرش را در بمباران از دست می‌دهد و در رؤیا به نیت گرفتن انتقام مادرش از دشمن به جنگ می‌رود و با کودکی عراقی مواجه می‌شود که او هم به همین نیت به جنگ آمده است.

- «چوبی زیر بغلش دارد و روبه‌روی من ایستاده است. می‌گویم: نمی‌دانم. من آمده‌ام انتقام مامانم را بگیرم. نمی‌فهمم چطور می‌شود که یک مرتبه چوبش را می‌اندازد و تفنگش را برمی‌دارد. می‌گوید من هم آمده‌ام انتقام مامانم را بگیرم. وقتی می‌خواهم مثل او بگویم یک دو سه، یک مرتبه چشمم به شلوار سربازی‌اش که تا زیر زانو تا خورده می‌افتد» (اکبرپور، ۱۳۹۴: ۱۷).

۲-۴-۲- ترس از مرگ

رمان «پل معلق» (۱۳۸۱) نیز، با نگاهی فلسفی به انسان و جنگ می‌نگرد. بایرامی با خلق فضایی غم‌بار و تراژیک، توجه خواننده را به اضطراب‌ها و ناامیدی‌های انسان گرفتار شده در شرایط جنگ معطوف می‌دارد. وی با لحنی کتمانی به برشماری هنرمندانهٔ تبعات سوء جنگ بر زندگی انسان می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه شعله‌های زندگی سوز و بی‌منطق جنگ، همهٔ آرزوهای آدمی را بر باد می‌دهد. قهرمان «پل معلق» با از دست دادن همهٔ خانواده و درغلتیدن به مغاک ناامیدی و پوچ‌گرایی، خود را تبعید می‌کند و در جریان داستان کم‌کم خود را باز می‌یابد و نهایتاً در انتهای داستان با نگاهی باورانه به زندگی باز می‌گردد.

«آزیر را که می‌کشیدند ... مادر فقط به سوی قرآن کوچکش می‌رفت تا آن را با همان قاب مخملی دست‌دوزش بچسباند به سینه‌اش، ... داد بزند: بچه‌ها بدوید! و خودش زودتر از همه بدود و بچپد زیر پله و زیر لب هی دعا بخواند ... مادر به پدر می‌گفت: آدم به

بی‌خیالی تو ندیدم و پدر ... جواب می‌داد: و من هم به جان دوستی تو» (بایرامی، ۱۳۸۸: ۱۵-۱۶).

۲-۴-۳- بیان دغدغه‌ها و اضطراب‌های مشترک فرماندهان ایرانی و

عراقی

نعمت‌الله سلیمانی در رمان «عشق و نفرت»، بیزاری از جنگ و عشق به حیات را در طرفین جنگ به نمایش می‌گذارد:

- «فکر فراریان هور و جاسوسان ایرانی می‌افتاد ... آن‌گاه از فرط عصبانیت معده‌اش منقبض می‌شد ... اگر نتوانم آنها را به جنگ بیاورم چه؟ مقام و درجه‌هایم چه می‌شود؟ ... بلافاصله نگران خانواده‌اش می‌شد. می‌دانست ارتش بعثی به هیچ کس رحم نمی‌کند ... باز چون به یاد نگرانی‌ها و غم‌گساری‌های مادر پیرش می‌افتاد، قلبش از شدت درد فشرده می‌شد ...» (سلیمانی، ۱۳۸۳: ۲۰-۲۱).

حبیب احمدزاده در رمان «شطرنج با ماشین قیامت» (چاپ اول، ۱۳۸۴)، تأثیر ناخوشایند جنگ بر انسان و زندگی او را به خوبی منعکس می‌کند و ضمن اذعان به ارزشمندی دفاع از میهن و رشادت‌ها و فداکاری‌های رزمندگان، ناخرسندی خود را از طولانی شدن مناقشه و اثرات مخرب ناشی از آن اعلام می‌دارد.

«پرویز ... گفت: تعریف از جنگ و خونریزی کار احمق‌ها و دیوونه‌هاست؛ اما شما نمی‌جنگید. فقط و فقط جلوی این جنگ و ایستادید ...» (احمدزاده، ۱۳۸۵: ۱۳۱).

۲-۴-۴- پرداختن به مضمون عشق و دلدادگی

«در اکثر داستان‌های غربی که معترضانه به جنگ نگریسته‌اند، حضور عشق به نوعی دلزدگی و بی‌اعتنایی نسبت به جنگ را آینگی می‌کند؛ مثلاً در «وداع با اسلحه» از ارنست

همینگوی، تکیه راوی به عشق در هنگامه جنگ، نشانه محوریت عشق است نه جنگ» (تسلیمی، ۱۳۸۳: ۳۸۱).

در اوایل دهه شصت، غلبه روحیه حماسی و ناصواب‌شمردن طرح مواردی غیر از موضوع اصلی نبرد با دشمن سبب شده‌است که جوشش شور زندگی و ابراز عشق و دلدادگی میان همسران و ... در داستان‌های جنگی، محلی برای بروز و ظهور نیابد؛ حال-آنکه رسالت ادبیات داستانی، تحلیل هنرمندانه وقایع است و در نگاه تحلیلی به جنگ، جنگ و عشق و زندگی در کنار هم دیده می‌شود و زمانی می‌توان به اجتماع چنین مؤلفه‌هایی در خلق آثاری ماندگار با ژانر جنگی امیدوار بود که دلالت‌های روشنی از شناخت دقیق، عمیق و انسانی از ذات جنگ در میان نگارندگان این گونه ادبی پدید آید.

احمد دهقان که در مجموعه داستان «من قاتل پسران هستم» (چاپ اول، ۱۳۸۳) به بازنمایی بسیاری از حقایق ناگفته جنگ پرداخته، موضوع دلباختگی رزمندگان به جنس مخالف را نیز به تصویر کشیده‌است.

«اول‌ها هیچ کدام به صدای دخترانه‌ای که هرچند دقیقه یک‌بار پشت بلندگو پخش می‌شد، توجهی نمی‌کردیم؛ اما کم‌کم آن صدا در دل هر سه‌مان جا باز کرد. به هم چیزی نگفتیم؛ ولی وقتی حرف می‌زدیم و صدای او با آن لطافت و بغض پنهان در راهرو و اتاق‌ها می‌پیچید، سکوت می‌کردیم. هر سه فهمیدیم که در دل‌ها مان چه می‌گذرد ... هر کدام قیافه‌ای از او در ذهن ساخته بودیم. من می‌گفتم رنگ چشمانش سیاه است که به چهره معصومش می‌آید ... میرزا می‌گفت باید زیر لبش یک خال داشته‌باشد و داوود از ابروی کمانی و چشمان خمار آن فرشته می‌گفت ... هر کدام رقیب دیگری بودیم. پس از آن مسابقه‌ای در نهان‌مان شروع شد که هر کدام زودتر راه بیفتیم و پا از در اتاق بیرون بگذاریم و برویم ته راهروی طبقه اول و او را ببینیم ... ، کدام‌مان زودتر به او می‌رسیدیم ...» (دهقان، ۱۳۸۶: ۵۹).

۲- ۴- ۵- خودمحاكمه گری و به چالش کشیدن گذشته خویش

بعد از جنگ فرصتی پیش می‌آید تا کسانی که از معرکه خون و آتش، نیمه‌جانی به در برده‌اند، نگاهی به گذشته بیندازند و به بررسی و ارزیابی خود بپردازند. اگر تا دیروز نبرد رویارو با دشمن بیرونی، فرصت گلاویز شدن با خود را نمی‌داد، اکنون دیگر زمان به جان خود افتادن است.

در داستان کوتاه «من قاتل پسران هستم»، فرامرز بُنکدار به رضا جبارزاده، پدر دوست و مربی غواصی خود، نامه‌ای می‌نویسد و چگونگی شهادت فرزندش را برای وی بازگو می‌کند. او که وضعیت روحی دردناک خانواده محسن را در مراسم ختم او از نزدیک دیده‌است، دچار وحشت و عذاب وجدان می‌شود و چاره را در بیان واقعیت تلخ ماجرا می‌بیند.

«... تیر خورده بود به گلوی فرزندتان. خُرخرِ گلوی محسن از همان‌جا شروع شد. فرمانده گروهان، شناکان آمد کنارم با تحکم گفت صدایش را خاموش کنم. پرسیدم چه طور؟ گفت: سرش را بکن زیر آب. نتوانستم او را از حق زنده ماندن محروم کنم. گفت: مگر نمی‌بینی کجا هستیم؟ اگر لو برویم، همه‌مان را قتل‌عام می‌کنند. گفت: سرش را بگیر و خودش چسبید به هر دو پای محسن. وقتی که محسن از تقلا افتاد، جنازه پسران را گیر انداختیم میان سیم‌خاردارها. این واقعیت ماجرای بود که برای پسران رخ داد. من قاتل محسن هستم و باید مجازات آن را تحمل کنم» (دهقان، ۱۳۸۶: ۷۰-۷۵).

حقیقت‌واری این داستان در اصالت و سندیّت دردناک آن نهفته است؛ چون نویسنده آن، با کوله‌باری از خاطره و درد جنگ که با خود به ارمغان آورده‌است، این چنین هنری و بی‌پروا قلم می‌زند و از نسلی سخن می‌گوید که اگرچه جسم‌شان را از مهلکه به در آورده‌اند، اما زندگی‌شان در جنگ نابود شده‌است.

۲- ۴- ۶- احساس تنهایی رزمندگان در جامعه بعد از پایان جنگ

رمان «بیوتن» (چاپ اول، ۱۳۸۷) از رضا امیرخانی، انعکاس‌دهنده تنهایی انسان‌های بازمانده از جنگ است که از بر باد رفتن سلوک پاکبازانه و منش مروت‌آهنگ نسلی که

«در فضای مرگ، دم زده و به درک عمیقی از ناپایداری رسیده‌است» (میرعابدینی، ۱۳۸۵: ۱۲۹۷)، دردمندانه به خود می‌پیچند. این وضعیت، یادآور گوشه‌هایی از دست‌نوشته‌های شهید حمید باکری است:

«دعا کنید خداوند شهادت را نصیب شما کند؛ در غیر این صورت، زمانی فرامی‌رسد که جنگ تمام می‌شود و رزمندگان امروز به سه دسته تقسیم می‌شوند: دسته‌ای به مخالفت با گذشته خود برمی‌خیزند. دسته‌ای در زندگی مادی غرق می‌شوند و همه چیز را فراموش می‌کنند. دسته سوم به گذشته خود وفادار می‌مانند و احساس مسئولیت می‌کنند که از شدت مصائب و غصه دق می‌کنند»^۴ (باکری نقل از دهقان، ۱۳۸۶ الف: ۹۹).

جامعه رمان «بیوتن»، غرق در ارزش‌های مادی و دنیوی است که در آن ردپایی از انسانیت و نوع‌دوستی دیده نمی‌شود. حاج مهدی، کهنه‌سرباز جنگ و قهرمان این داستان در گفت‌وگو با ارمیا این تغییر نگرش و بینش را به‌خوبی بازمی‌تاباند:

- «از ایران زدیم بیرون دیگر. - ارمیا هم همین را می‌گفت. چرا آخر؟ - خمینی به ما یاد داد که وسط معرکه جنگ هر روز صبح بلند شویم و دستمان را بگیریم به زانوی خودمان و بگوییم یا علی!، بگوییم یا خدا! بعد رسیدیم به جایی که صبح به صبح بایستی می‌گفتیم یا دولت! ... توی آمریکا هم که نمی‌گویند یا علی! ... یا الله! حاج مهدی گفت: توی آمریکا صبح به صبح می‌گویند یا خودم! من فکر می‌کنم یا خودم بهتر باشد از یا دولت! یا خودم را یک جورهایی می‌شد تبدیلیش کرد به یا علی!؛ اما یا دولت با هیچ سریشی نمی‌چسبد به یا علی!» (امیرخانی، ۱۳۸۸: ۴۷۳).

در گفت‌وگوهای بین حاج مهدی و ارمیا، رنگ‌باختگی آرمان‌ها و خاکسترسدن آرزوخواهی‌های اصیل - که تحقق بخشی از آنها لاف‌ل به اهتمام و توجه حکومت بستگی داشت - نمودی آزاردهنده و آشکار دارد. در این اثر، صدای ایرانی از جنگ برگشته‌ای را می‌شنویم که با خود، خانواده، جامعه و ساختارهای شکل‌گرفته سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جدید مشکل دارد و از همین روست که دیگر ایران را جایی برای زیستن نمی‌داند.

حاج مهدی در مقایسه شرایط فعلی با دوران طلایی جنگ (از نظر صداقت، اخلاص و

یکرنگی) به این نتیجه می‌رسد که در این شرایط نادلپسند، مردن و در زیر خاک خفتن به مراتب آسان‌تر از تحمل این نامردی‌ها و نامرادی‌ها و زندگی این چنینی است.
- «ارمیا امروز زیر سنگ خوابیدن راحت‌تر است...» (همان: ۶۸).

۲-۴-۷- دغدغه‌مندی‌های عادی، زندگی دوستی و مرگ‌گریزی

رزمندگان و فرماندهان

احمد دهقان در رمان «پرسه در خاک غریبه»، موقعیت موجودی به نام انسان را در شرایط جنگی، عور و عریان بیان می‌کند و با شکستن مرزهای مصنوعی، از حقایق روحی و روانی او پرده برمی‌دارد. انسان زخم‌خورده و حادثه‌دیده‌ای که هرگز نمی‌توان او را در هاله‌ای از قداست و فضیلت ماورایی قرار داد که دیگر از مرگ نمی‌هراسد و به زندگی و آینده خود نمی‌اندیشد و یا گاه از شدت شکست، دچار استیصال و تردید نمی‌شود و به خدا اعتراض نمی‌کند و دیدن سررشته‌داران جنگ که از ترس کشته‌شدن در عقبه خطوط تماس در حفره‌ها و شکاف‌ها خزیده‌اند، او را به تأمل وانی‌دارد.

- «جماعت مثل گله رمیده، از سنگرها ریختند بیرون و الفرار! همه شروع کردند به دویدن رو به عقب... چنان ترس برشان داشته‌بود که برادر به برادر رحم نمی‌کرد. صد متر عقب‌تر تازه افراد توانستند فرمانده را ببینند. توی یک سوراخ گنده که معلوم نبود لانه روباه یا گرگ است، زیر یک درخت بلوط پیر پناه گرفته‌بود. ... فرمانده بغض توی صدایش انداخت و با فریادی که بیشتر به گریه می‌ماند، گفت: کجا می‌رید؟ چرا از پیشروی این خبیث‌ها فرار می‌کنید؟ ... هنوز افراد شک داشتند برگردند یا نه. ... زکریا یه کم خجالت‌زده از حرف‌های فرمانده و عقب‌نشینی برگشت. بعد جمال و ابراهیم و بهرام و آخرین نفر عبدالله بود. به نظرش رسید صدای پیرمرد را شنیده؛ اما سر که برگرداند، کسی را ندید: جنگ هزار فن دارد، یکی اش حقه‌ست» (دهقان، ۱۳۸۸: ۱۸۲).

«همه رفته‌بودند توی کیسه‌خواب‌ها، پتوها را هم کشیده‌بودند رو و فقط گردی صورت‌شان پیدا بود. گاهی یکی حرفی می‌زد و سؤالی از کسی می‌پرسید یا غر می‌زد؛ ولی

بیشتری‌ها ساکت بودند. گاهی به فکر خانواده و پدر و مادری که چشم انتظارشان بود ...» (همان: ۴۵).

۲-۴-۸- نفرت از جنگ، ستایش صلح و برابر دانستن کشته‌شدگان دو

طرف درگیر جنگ

- «جنگ نکستی است مثل وبا که وقتی همه گیر شد، زن و مرد، پیر و جوان نمی‌شناسد ... خدا عالم است آخرش کجا ورافتد ...» (دهقان، ۱۳۸۸: ۸۴).

مجید قیصری در داستان بلند «دیگر سمت را عوض نکن» (۱۳۸۸)، صلح‌طلبی، برابری رزمندگان دو طرف درگیر جنگ، شهید دانستن کشته‌شدگان عراقی و ... را به قلم می‌کشد.

- «لعنت به این جنگ! ... زندگی من، نفرت من به دست چه کسی است؟ ...» (قیصری، ۱۳۸۹: ۶۶).

- «بهشت کسی تواند برود که دلی را شاد کند. دل، عراقی و ایرانی ندارد. دل، دل است» (همان: ۶۹).

- «خدا رحمت کند شهدای ما و شما را! ...» (همان: ۵۶).

۲-۵- مؤلفه‌های نگاه انسانی در رمان‌های دهه ۹۰

می‌توان گفت ادبیات داستانی جنگ در دهه ۹۰ نیز، ادامه همان دهه ۸۰ است؛ با این تفاوت که در دهه ۹۰ به نوعی، بازگشت به ارزش‌های دوره جنگ و بازگرددن آنها اتفاق می‌افتد. نویسندگان به دور از نگاه شعاری و حماسی، به بیان ارزش‌ها و شجاعت‌های آن دوره می‌پردازند؛ اما در شخصیت‌پردازی‌ها و آفرینش قهرمانان داستان تجدید نظر کرده و به جای ساختن شخصیت‌هایی مطلق، به خلق قهرمانانی نسبی با تمام اوصاف انسانی می‌پردازند. به نظر می‌رسد ادبیات داستانی جنگ در دهه ۹۰، از عریان‌گویی‌ها و بازتاب شدت خشونت جنگ فاصله گرفته و به نگاهی جامع‌تر و کامل‌تر در این زمینه نزدیک شده‌است. می‌توان ادبیات داستانی این دوره را ادبیات رئال و میانه‌رو دانست که به

مجموعه‌ای از مسائل جنگ می‌پردازد؛ به گونه‌ای که گاه حتی از بیان درونیات نادرست برخی از حاضران در معرکه هم ابا ندارد.

۲-۵-۱- دگرنگی انگیزه برخی از افراد حاضر در جامعه جبهه

رمان «رنج»، «حکایت چوپان‌زاده‌ای از منطقه رنج (مرتفع‌ترین قله در استان فارس) است که به منطقه عملیاتی در جزیره مجنون آمده تا انتقام خون پدرش را بگیرد» (موحدی، ۱۳۹۵: ۱۹۳). منصور به عنوان شخصیت اصلی داستان، نه با نگرشی اعتقادی و یا حتی وطن‌دوستانه، بلکه با نیت غیرمتعارف انتقام از قاتل پدر در جبهه حضور یافته و پیوسته در پی کشتن پرویز است که بعد از قتل پدر منصور، برای رهایی از قصاص به جبهه پناه آورده و بعد از مدتی دچار تحوّل روحی شده است؛ ولی کشمکش این دو شخصیت بر سر موضوعی نامرتبط با جبهه تا پایان داستان ادامه می‌یابد.

- «خدایا! این جزیره مجنون کجان؟ باید برم و خودمو برسونم اونجا ... تو یه فرصت پرویزو بکشم و بندازم گردن عراقیا ...» (محمودی نورآبادی، ۱۳۹۰: ۱۴).

در طول داستان منصور می‌کوشد تا با تظاهر به انجام دقیق وظایف محوله، زمینه را برای کشتن پرویز - که پدرش را در یک نزاع معمولی به ضرب گلوله کشته و از ترس به جبهه پناه آورده است - مهیا کند.

- «باید طوری خودم را به موش‌مردگی بزنم که همه فکر کنند مورچه زیر پایم له نمی‌شود ... باید نمازم را به وقت بخوانم و هر کاری که گفتند، بگویم چشم.» (همان: ۴۶).

۲-۵-۲- محکوم‌نمودن اصل وجود جنگ

نویسنده به کشتار گسترده انسان‌ها در جنگ و بی‌محاکمه گذاشتن جنایات ناشی از آن اشاره می‌نماید و اصل وجود منازعه را زیر سؤال می‌برد.

- «تو این خطوط پدافندی، روزانه هزاران فشنگ شلیک می‌شه. هر دو طرفم برای کشتن آدمای مقابل خودشون این کارو می‌کنن و نه برای تفریح و سرگرمی ... جنگی به

این خانمان سوزی راه می‌آفته و اینقدر طول می‌کشد و روزانه صدها آدمو در دو طرف این نزاع، راهی قبرستونا می‌کنه؛ اما آبم از آب تکون نمی‌خوره؛ یعنی قاتل این همه جوون در هیچ دادگاهی محاکمه نمی‌شه ... به این تفاوت نگاه کن، بین اگه قیامتی در کار نبود، زندگی در دنیا چقدر ناامیدکننده بود» (همان: ۱۳۶).

۲-۵-۳- یکسان‌نگاری کشته‌شدگان دو سوی نبرد

قاسم علی فراست در داستان کوتاه «دو غریبه، دو آشنا» از مجموعه داستان «فقط عاشق زبان عاشق را می‌فهمد» (۱۳۹۰)، کشته‌شدگان دو طرف درگیر را حرمت می‌نهد. داستان درباره دو مادر شهید است که یکی عراقی و دیگری ایرانی است. نویسنده با رویکردی انسانی به طرفین جنگ می‌نگرد و مضمونی بکر و بدیع را در برابر دیدگان خواننده قرار می‌دهد.

- «زن عرب عکس را رو به بارگاه نشان داد و گفت: سیدی! ... ثامن‌الائمه! هذا حمودی ... نور عینی ... قُتِلَ فِي سَبِيلِ جُدَّكَ ... همراه [مادر شهید ایرانی] به دلداری، کیفش را باز کرد، عکس کوچکی را نشان داد و گفت: این هم شهید شده ... پسر منه ... [زن عرب پرسید کجا شهید شده؟] - «عین خوش» شهید شده ... زن عرب ... نالید: حمودی اُسْتُشْهِدَ فِي عَيْنِ خَوْش ... - من عکس شهید تو رو می‌اندازم تو ضریح ... تو هم عکس شهید منو بنداز کربلا تو ضریح. باشد؟ قبول؟» (فراست، ۱۳۹۰: ۲۷ - ۲۸).

۲-۵-۴- بیزاری جستن از جنگ و نادیده‌نگاری برخی از مؤلفه‌های

ارزشی آن

- «مامان ... آرام گفت: هیچ مادری را نمی‌شناسم که جنگ را دوست داشته‌باشد ...» (دهقان، ۱۳۹۲: ۱۳).

- «سلیم گفت: دیگر خوش ندارم بینمتان ... گور بابای جنگ! می‌خواهم همه‌چی را ول کنم، بچسبم به درس ... نیا را این طوری هم می‌شود سر کرد ... در عرض دو روز، ده صفحه خوانده‌ام، تشنه درس شده‌ام، همه که نباید تشنه شهادت باشند ... جای هست که

دور از قیل و قال جنگ باشد، آدم رخت بکشد آنجا؟» (کربلایی لو، ۱۳۹۱: ۹۶).
در دهه ۹۰ آثاری مانند فصل جوانی، بچه‌های کارون، فقط عاشق زبان عاشق را می‌فهمد، رنج و مجموعه‌ات را قرض بده برادر، به بازنمایی آشکار و پنهان این مفاهیم پرداخته‌اند.

۲-۵-۵- میل به پایان یافتن جنگ و برقراری زندگی مسالمت‌آمیز

- «هلال گفت: من می‌گویم ما تا مرز آمده‌ایم. اینه‌ها. این آب مرز میان ما و آنها. دیگر چه می‌خواهیم؟ یک روز دشمن حمله کرد و زمین ما را گرفت. ازش پس گرفتیم. حالا عملیات نکنیم. فرمانده گفت: عملیات نکنیم، چه کنیم؟ هلال خندید و گفت: عملیات را تعطیل کنیم و همین لب مرز زندگی کنیم» (همان: ۶۲).

۲-۵-۶- باز شدن پای طیف‌های نامتعارف اجتماعی به جبهه

در رمان «فصل جوانی» اشخاصی را در جبهه می‌بینیم که به خلافکاری و مسائل غیراخلاقی شهره‌اند، اگرچه این افراد هم به قداست جبهه و فضای معنوی آن اعتقاد دارند. البته نویسنده در صدد نیست تا جبهه را مکانی فرازمینی و غیر قابل دسترس نشان دهد. او رزمندگان را از طیف‌های مختلف مردم جامعه می‌داند که لزوماً گذشته‌ای روشن ندارند.
- «باز یاد دکتر می‌افتم که به موتورسوارها می‌گفت: اینجا عطری دارد که شامه همه را عوض می‌کند. چند وقت که بمانیم، دل‌بستگی‌ها مان حتی عوض می‌شود. آن روز حرفش را نفهمیدم. گفتم جوگیر شده و دارد به‌شان حال می‌دهد. حالا ولی می‌فهمم» (فراست، ۱۳۹۲: ۱۶۵).

در این رمان با وجود غلبه گفتمان ارزش‌محور، از شعارگرایی و عرضه نگرش صرفاً حماسی پرهیز شده و نویسنده با دیدی متعادل، ابعاد وجودی انسان گرفتار در شرایط سخت و بحرانی را کاویده و در کنار ایثارگری‌ها به بیان نارضایتی‌ها، اعتراض‌ها و ... نیز پرداخته‌است.

- «بریده‌ام، بدجور کم آورده‌ام موتور را روشن می‌کنم و تخته‌گاز خودم را پشت تپهٔ روبه‌رو پنهان می‌کنم. حالا بلند و راحت و نعره‌زنان بغضم را می‌ترکانم: خدا! ... خدا! کرم‌ت را شکر! ... این چه جور خدایی کردنه؟ آن عملیات، ناجور گره خورد، این یکی لو رفت، این همه دسته‌گل پرپر شدند، مراد همه‌مان دکتر رفت. در آخر ما هم آدمیم! اگر هنر خدایی کردن این است که من هم یک پا خدام! کوشی خدا؟ کجایی؟ ... بابا! من هم آدمم ... تا یک حدی می‌کشم. ... همه‌اش گیره؟ همه‌اش تنهایی؟ همه‌اش شهید! ما ادعا می‌کنیم حقیق، پس کو؟ ...» (همان: ۱۵۶-۱۵۷).

۲-۵-۷- عشق به زندگی و ترس از موقعیت‌های خطرناک و مرگ

- «فرمانده وقتی دید همچنان منتظرم، گفت: مگر می‌شود کسی نترسد! توی این دنیا، همهٔ آدم‌ها توی این جور موقعیت‌ها می‌ترسند» (دهقان، ۱۳۹۲: ۱۲۲).

- «آن‌همه خونریزی کار خودش را کرده و ناتوان شده‌ام از شدت درد و از غصهٔ مُردن، می‌زنم زیر گریه و دیگر مهم نیست که امیر کوچک‌تر است و گریه‌ام را می‌بیند. مهم این است اینجا دور از بابا، مامان، نرگس و نادر می‌میرم ...» (فراست، ۱۳۹۲: ۱۸۳).

۲-۵-۸- معصومیت‌زدایی از رزمندگان

- «مثل خر شروع کردم دروغ پشت دروغ گفتن که یکهو غلام، جوشی شد و پرید یقه‌ام را گرفت» (دهقان، ۱۳۹۲: ۴۳).

- «طرف چنان از بهشت و جهنم گفت که حساب کار دستم آمد و فهمیدم جایم ته‌ته جهنم است. فقط خوبی‌اش این بود که هر وقت به غلام شوش نگاه می‌کردم، می‌دیدم او هم وضعش بهتر از من نیست و محال است بتواند از پل صراط رد شود» (همان: ۳۵).

۲-۵-۹- نوع دوستی

- «دل‌م برای سرباز اسیر که رو زمین افتاده بود، سوخت ...» (دهقان، ۱۳۹۲: ۱۹۶).

۲-۵-۱۰- بازگشت به روحیه اعتقادی و حماسی دهه ۶۰

- «من به یک چیز دیگر فکر می‌کنم که همه ترسم از یادم می‌رود. - چی؟ - خدایی که بالای سرم است، خواهر و برادرهام که آن طرف منتظرم هستند...؛ حتی شهری که اسیر شده و امیدش به من است و تو و برادرقاسم و سروان‌فروزان...» (همان: ۱۲۲).

۳- نتیجه‌گیری

بیشتر داستان‌ها و رمان‌هایی که در دهه ۶۰ خلق شدند، به دلیل قراردادن در بستر زمانی جنگ، غالباً با سویه‌ای تبلیغی، ترویجی و تهییجی و در راستای پاسخگویی به تمایلات اولیای فرهنگی و سیاسی آن دوره نگاشته شده‌اند؛ زیرا اقتضای زمانی، ایجاب می‌نمود که به بیانی حماسی روی آورند تا زمینه حضور هرچه پرشورتر و همراهی مردم را در مسیر صعب‌العبور گرفتاری‌های جنگ فراهم آورند؛ اما در این میان برخی داستان‌نویسان از ابتدایی‌ترین روزهای جنگ و زمانی که هنوز شور دفاع و پایداری موج می‌زد، با تیزبینی بیشتر، افق دیدی گسترده‌تر و آگاهی انسانی‌تر، اصل وجود پلید و ذات خسونت‌بار جنگ را دیده‌اند و ضمن مشروع دانستن دفاع، آرزوی خود را برای برقراری صلح همیشگی در سراسر جهان ابراز نموده‌اند؛ از این رو، نقطه آغازین نگاه انسانی به جنگ را نیز می‌توان سال ۵۹ و در بحبوحه جنگ دانست. این نگاه در «زمین سوخته» احمد محمود و آثار دیگر داستان‌نویسان دهه ۶۰ مطرح گردید و دامنه چنین نگرشی با ژرفا و پهنای بیشتر به آثار دیگر نویسندگان سال‌های بعد کشیده شد. با پایان یافتن جنگ و آشکارتر شدن مشکلات و تبعات ناشی از آن مانند ویرانی‌ها، آوارگی‌ها، زندگی دردآلود جانبازان و ... جوانب پنهان جنگ نیز مورد توجه داستان‌نویسان قرار گرفت. در دهه ۸۰، نگاه انسانی به جنگ در طیفی از نویسندگان به شیوه ناتورالیستی نزدیک شد و به بیان برخی تابوهای بزرگ از جنگ انجامید و بعضاً صبغه تند انتقادی و ضدجنگی به خود گرفت. از اواخر دهه ۸۰ و آغاز دهه ۹۰ نوعی بازگشت به نگاه دفاعی و حماسی دهه ۶۰ در داستان‌های جنگی اتفاق افتاد. داستان‌نویسان در این آثار به زمینی نشان دادن فضای جبهه در کنار همه فداکاری‌ها و ایثارگری‌ها به همراه دلتنگی‌ها، ترس‌ها و وابستگی‌های ناگزیر

انسانی رزمندگان اهتمام ورزیدند و افراد جامعه جبهه را نیز به عنوان انسانی‌هایی با تمام صفات زشت و زیبای انسانی چون خشم، ترس، عشق، شجاعت و ... به تصویر کشیدند.

یادداشت‌ها

۱. «گفتمان در اصطلاح عبارت است از گفتار یا نوشتاری که دارای ساختار و سرشت اجتماعی باشد» (فتوحی، ۱۳۹۱: ۳۴۶).
 ۲. (اسلامی)، نام کوچک نویسنده در اثر ذکر نشده است.
 ۳. چاپ اول «شب به خیر فرمانده» در سال ۸۱ اتفاق افتاد؛ ولی نشر افق در تجدید چاپ آن (سال ۹۴)، نامی از اولین چاپ و نشر نیاورده است.
 ۴. مقایسه سخنان شهید باکری با واگویی یکی از کهنه‌سربازانِ رمان «در غرب خبری نیست»، بسیار تأمل برانگیز است:
- «اگر امروز برگردیم، مردم زبان ما را نخواهند فهمید؛ چون نسل پیش از ما گرچه در کشاکش جنگ با ما شریک بود؛ ولی پیش از آن خانه و کار و پیشه‌ای به هم زده بود. آن نسل به سرکارش برمی‌گردد و جنگ را فراموش می‌کند و نسلی که بعد از ما رشد کرده است، با ما بیگانه و ناآشناست و ما را از خود خواهدرانند... بعضی با محیط سازش می‌کنند و هم‌رنگ جماعت می‌شوند، بعضی دیگر راضی به رضای خدا می‌شوند و به هر کاری تن درمی‌دهند و عده زیادی بین زمین و هوا بلامتکلیف و سردرگم می‌مانند» (رمارک، ۱۳۸۵: ۲۵۳ - ۲۵۴).

منابع

- آرمین، منیژه. (۱۳۶۸). **سرود اروندرود**. تهران: رجاء.
- احمدزاده، حبیب. (۱۳۸۵). **شطرنج با ماشین قیامت**. چاپ ۲. تهران: سوره مهر.
- اسلامی. (۱۳۵۹). **تفنگ‌ها بالا تا رهایی**. [بی‌جا]: قصه.
- اکبرپور، احمد. (۱۳۹۴). **شب به خیر فرمانده**. تهران: افق.
- امیرخانی، رضا. (۱۳۸۸). **بیوتن**. چاپ ۳. تهران: علم.

- امین پور، قیصر. (۱۳۸۶). **دستور زبان عشق**. چاپ ۲. تهران: مروارید.
- بارونیان، حسن. (۱۳۸۷). **شخصیت‌پردازی در داستان‌های کوتاه دفاع مقدس**. تهران: بنیاد حفظ آثار.
- بایرامی، محمدرضا. (۱۳۸۸). **پل معلق**، چاپ ۱۰. تهران: افق.
- بنی‌عامری، حسن. (۱۳۷۶). **گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند**. تهران: حریر.
- بوتول، گاستون. (۱۳۸۷). **جامعه‌شناسی جنگ**. ترجمه هوشنگ خجسته‌فر. چاپ ۷. تهران: علمی و فرهنگی.
- پایگاه الکترونیکی انتشارات سوره مهر، دسترسی ۱۳۹۶ / ۰۳ / ۲۴
www.sooremehr.ir
- تسلیمی، علی. (۱۳۸۳). **گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران (داستان)**. تهران: اختران.
- تهرانی، محمد. (۱۳۵۹). **جنگاوران**. تهران: اعلمی.
- جهان‌پدیده کودهی، سینا. (۱۳۹۱). «**پدیدارشناسی و سنخ‌شناسی مخالف‌خوانی‌های احمد شاملو**». چاپ‌شده در فصلنامه نقد ادبی. س ۵، ش ۱۹، صص ۱۰۳-۱۳۴.
- دهقان، احمد. (۱۳۸۶ الف). «**داستان جنگ از اینجا شروع می‌شود**». کتاب حبیب ۴ (ویژه ششمین دوره انتخاب کتاب سال شهید حبیب غنی‌پور). تهران: سوره مهر. صص ۹۸-۱۰۲.
- دهقان، احمد. (۱۳۸۶ ب). **من قاتل پسران هستم**. تهران: افق.
- دهقان، احمد. (۱۳۸۸). **پرسه در خاک غریبه**. تهران: کتاب نیستان.
- دهقان، احمد. (۱۳۹۲). **بچه‌های کارون**. تهران: سوره مهر.
- رمارک، اریش ماریا. (۱۳۸۵). **در غرب خبری نیست**. ترجمه سیروس تاجبخش. چاپ ۴. تهران: ناهید.

- سرشار، محمدرضا. (۱۳۹۳). «داستان‌های جنگ، ایستگاه‌های سه‌گانه‌اش» (گفت‌وگو). چاپ‌شده در ماهنامه ادبیات داستانی. س ۱۲، ش ۸۳، صص ۶۸-۷۵.
- سعیدی، مهدی. (۱۳۸۵). «رویکردهای عمده ادبیات داستانی جنگ». چاپ‌شده در پژوهش‌نامه زبان و ادبیات فارسی. س ۴، ش ۷، صص ۲۱-۳۶.
- سعیدی، مهدی. (۱۳۹۵). «ادبیات داستانی جنگ در ایران». تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی.
- سلیمانی، نعمت‌الله. (۱۳۹۰). «عشق و نفرت». چاپ ۳. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- شیرزادی، علی‌اصغر. (۱۳۸۲). «هلال پنهان». چاپ ۲. تهران: افق.
- عبداللهی، اصغر. (۱۳۶۰). «آفتاب در سیاهی جنگ گم می‌شود». [بی‌جا]: کار و هنر.
- غفّارزادگان، داوود. (۱۳۹۰). «فال خون». چاپ ۸. تهران: سوره مهر.
- غلامی، احمد. (۱۳۷۶). «همه زندگی». تهران: صریر.
- فتوحی، محمود. (۱۳۹۱). «سبک‌شناسی». تهران: سخن.
- فراست، قاسم‌علی. (۱۳۹۰). «فقط عاشق زبان عاشق را می‌فهمد». تهران: قدیانی.
- فراست، قاسم‌علی. (۱۳۹۲). «فصل جوانی». تهران: عصر داستان.
- قیصری، مجید. (۱۳۸۹). «دیگر اسمت را عوض نکن». چاپ ۲. تهران: چشمه.
- کاتب، محمدرضا. (۱۳۷۷). «نصف کشتی؟ نصف دریا!». تهران: کوثر.
- کربلایی‌لو، مرتضی. (۱۳۹۲). «جمجمه‌ات را قرض بده برادر». چاپ ۲. تهران: عصر داستان.
- محمود، احمد. (۱۳۸۶). «زمین سوخته». تهران: معین.
- محمودی نورآبادی، محمد. (۱۳۹۰). «رُنج». تهران: شاهد.
- منصوری، پری. (۱۳۶۹). «بالا تر از عشق». تهران: شباهنگ.

موحدی، محمدرضا. (۱۳۹۵). «ادبیات داستانی دفاع مقدس». کتاب ادبیات انقلاب اسلامی، زیر نظر محمدرضا ترکی. تهران: سمت. صص ۱۷۳ - ۱۹۵.

میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۰). **صد سال داستان‌نویسی ایران**. چاپ ۲. تهران: چشمه.

